

МУЗИКА ЯК ОСНОВА В НАВЧАННІ ФОНЕТИКИ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Селіверстова Л.І., канд. філол. наук., Гіль С.І. (Харків)

На ґрунті того, що фонетика й музика мають спільний предмет вивчення – звук, у статті розглядається музика як основа в навчанні фонетики російської мови як іноземної. Досліджуються закономірності застосування тривалості, ритму, висоти звуку, тону під час постановки й корекції голосних і приголосних звуків, у навчанні редукції, засвоєнні інтонації. Прийоми музичної фонетики застосовуються в практичному, психологічному і культурологічному аспектах.

Ключові слова: музика, тривалість, висота, тон, ритм, фонетика, звук, голосні, приголосні, редукція, інтонація, артикуляційно-акустичний апарат.

Основываясь на том, что и фонетика, и музыка имеют общий предмет изучения – звук, в статье рассматривается музыка как основа в обучении фонетики русскому языку как иностранному. Исследуются закономерности применения длительности, ритма, высоты звука, тона при постановке и коррекции гласных и согласных звуков, при обучении редукции, усвоении интонации. Приемы музыкальной фонетики применимы в практическом, психологическом и культурологическом аспектах.

Ключевые слова: музыка, длительность, высота, тон, ритм, фонетика, звук, гласные, согласные, редукция, интонация, артикуляционно-акустический аппарат.

Music as a base of phonetics in teaching Russian as a foreign language, taking into account that phonetics and music have a sound as a common issue of teaching, is examined in this article. Rules for duration, rhythm, pitch of sounds and tone application in the process of training and correction of vowels and consonants are also studied. Techniques of musical phonetics are applicable in practical, psychological and cultural aspects.

Keywords: music, duration, height, tone, rhythm, phonetics, sound, vowels, consonants, reduction, intonation, articulation-acoustic vehicle.

Основним завданням навчання російської мови як іноземної є підвищення якості навчального процесу взагалі і зокрема – формування нормативних артикуляційно-інтонаційних здібностей студентів. У галузі навчання російської як іноземної це означає пошук ефективніших засобів навчання фонетики. Одним з таких засобів навчання є музична фонетика. На підготовчих факультетах вищих навчальних закладів не одне десятиріччя педагоги професійно впроваджують до вступного фонетичного курсу навчання російської мови як іноземної предмет «Музична фонетика».

Історія розвитку цього предмету охоплює не лише Україну, але й інші країни. З аналізу навчання будь-якої іноземної мови можна стверджувати, що музика – це невід’ємна частина навчального процесу.

З погляду методики, музика й пісня російською мовою може розглядатися, з одного боку, як зразок звучання іноземної мови, що відображає мелодійність і особливості вимови. З іншого боку, як носій культурологічної інформації, пісня може формувати й духовну культуру іноземця – сполучати в процесі навчання в єдиному цілому артикуляційно-інтонаційні навички з культурологічним пізнанням.

Попри активне використання музики у вивченні іноземних мов, у науково-методичному аспекті ця проблема досліджена недостатньо й на сьогодні є актуальним питанням філології [4: 5]. У досить повному обсязі описана методика навчання фонетики російської мови як іноземної [2, 3, 5, 6, 9].

Учені виділяють різні методи навчання фонетики. Відмінності виявляються у тривалості вступного фонетичного курсу, у фонетичних матеріалах основного курсу, у способах транскрипції та ін. Філологи розрізняють два методи: наслідування (імітативний) і свідомого засвоєння (артикуляторно-акустичний) [3]. Дослідники відзначають, що наслідувальні здібності більш розвинені в дитячому віці, ніж у дорослому, і перший метод є результативним за наявності фонетичних здібностей учня. У зв'язку з тим, що російську як іноземну вивчають студенти, сформовані мовні особистості, для їхнього навчання фахівці рекомендують, як основний, артикуляторно-акустичний метод.

Доросла людина володіє певними вимовними навичками, стійкими поєднаннями вимовних рухів і прийомами використання вимовного апарату. Під час вивчення нових звуків доросла людина пристосовує артикуляційний апарат до вимовно-слухових навичок рідної мови. Для правильної постановки звуку учень повинен опанувати метод розкладання й синтезу звуків. Наприклад, Бернштейн С.І. порівнює застосування рухів артикуляції в навчанні звуків з моторним відчуттям руху пальців під час гри на музичному інструменті [3]. Крім того, дорослі, на відміну від дітей, зазнають психологічних труднощів – їм здається, що вони наче перекручують мову. В одному вчені одностайні – навчання фонетики й корекція вимови не закінчується вступним фонетичним курсом.

У лінгвістиці «артикуляція – це сукупність дій вимовних органів під час утворення звуків мови. У фонетиці досліджується артикуляція як мінімальних звукових компонентів (фонетичних ознак, звуків), так і протяжних одиниць (складів, мовних тактів і т.ін.)» [12: 46]. Відомо, що характеристика окремого звука, як правило, не ідентична з характеристикою цього звука в потоці мовлення. Це є однією з причин, з якої впродовж багатьох років декому з тих, хто вивчив іноземну мову, так і не вдається позбавитися від акценту. Щоб навчитися правильної вимови, необхідно напружено тренувати артикуляційний апарат. Це дозволить здійснювати засвоєні артикуляції автоматично. Музична фонетика допомагає досягти такої мети. З психологічної точки зору вона дає можливість учневі під час співу самостійно знайти правильне положення органів вимовного апарату.

Теорія музичної фонетики заснована на тому, що звуки мають певні якості: тривалість, висота, тембр, гучність; мелодія має властивості ритму, темпу, характеру звучання – мажор / мінор. І фонетика, і музика мають загальний предмет навчання – звук. Чотири якості звука неодмінно виявляються в кожному. «Сукупність звуків певної висоти, що вживаються в музиці, утворює музичну систему» [7: 9]. Такі само властивості мають звуки мови.

Простежується стійкий вплив лінгвосемантичних досліджень філологів на музикознавство. В історії музикознавства існує традиція вивчення музики як мовлення і своєрідної мови. Так, наприклад, Р. Якобсон не лише надає музиці «чітко переривчастої, “гранульованої” структури», але й ставить її за цією ознакою в один ряд з усним мовленням, вважаючи, що обидві ці системи «побудовані для дискретних елементарних одиниць» [13: 323].

Підставою розробки теорії музичного мовлення стали спільні характеристики музики й мовлення. Проблемами знакової функції музики, теоретичного вивчення музики як мовленнєвої діяльності людини активно займаються українські музикознавці. Учений Шип С.В. розглядає музику як мовленнєву діяльність, підпорядковану мовним закономірностям [11]. Підставою для такої думки є аналіз наукових суджень про мовленнєві й мовні властивості музики. Дослідник описує типові ознаки різних історичних етапів розвитку подібних уявлень; характеризує та критично осмислює сучасний методологічний напрям у музикознавстві, дефінований як «лінгвосеміотичний підхід».

Трактування музики як мовлення дозволяє вченому уточнити ряд понять теоретичного музикознавства (музично-мовленнєва діяльність і мовленнєві дії, музичний текст і контекст, усне й письмове музичне мовлення та ін.); запропонувати класифікацію мотивів музичного мовлення та основних форм мовленнєвих дій (монолог, діалог, полілог).

Розуміння музики як мовленнєвого явища та усвідомлення особливостей знакового змісту музичного мовлення дозволяють ученому розробити універсальну теоретичну модель системи музичної мови, придатну для вивчення будь-яких видів музично-мовленнєвої практики. Згідно з побудованою моделлю, музична мова реалізує свої системно-організуючі функції на трьох рівнях. Такими виступають: базис (іманентні механізми мовної організації), норма (стійкі елементи, конкретні граматичні закономірності) й узус (найбільш уживані нормативні форми мови в певних типових умовах мовленнєвої діяльності).

Дослідження базисного ладу музичної мови дозволяє встановити і проаналізувати його фонемний, морфемний і синтаксичний механізми. Музичні фонемні визначаються як звукові типи, вироблені в музично-мовленнєвій практиці. З цієї точки зору музичне мовлення подається як послідовність алофонів (звуків, що відповідають певним типам). Морфемні музичної мови трактуються як інтонаційні форми, що складаються з фонем, мають стійке поза контекстне значення і служать основою для утворення музично-синтаксичних одиниць. У цьому аспекті музичне мовлення є послідовністю аломорфів (інтонаційних форм, що відповідають певним інтонаційним типам). Музичний синтаксис дослідник розглядає як складний механізм утворення (породження) мовленнєвого артефакту з двох рівнів: поверхневого (зумовлений властивостями звуко-інтонаційного процесу) і глибинного (детермінований логікою музичного вислову).

Дослідження музичних явищ на основі лінгвістичних методів підтверджує той факт, що звуки музики й мовлення мають взаємозумовлені закони розвитку. Ще в словнику Даля сказано, що коли азбуку вивчають – на всю хату кричать. У дослідженні впливу звуків на здоров'я людини вчені відзначили, що різні звуки здатні порушувати резонансні акустичні коливання в певних органах. Кожен орган «відгукується» на свої «улюблені» звуки, що примушують його працювати оптимально. Якщо чітко вимовляти всю «гаму» звуків, то відбувається вібрація в усіх органах на властивих ним частотах, що корисно для здоров'я. Лікувальну дію має правильне діафрагмове дихання. [1: 24-27]. Це підтверджує те, що на заняттях музичної фонетики за допомогою тону, тривалості, ритму, інтонації учні навчаються правильної артикуляції і в той же час розробляють діафрагмове дихання.

Дослідник Шип С.В. пише, що концептуальну розробку поняття інтонації впровадив Б. Астаф'єв. У своїх роботах він відійшов від фізико-енергетичних і біопсихічних моделей музичної форми і спрямував зусилля на розробку наукової аналогії між музикою і

вербальним мовленням. Він керувався тим, що мовна й чисто музична інтонації – відгалуження одного звукового потоку. [10]. Базис музичної мови – це необхідні закономірності організації звукового мовлення. Порушення базисних принципів веде до руйнування, дисфункції мовленнєвих дій. В усі часи й у всіх народів базис музичної мови складається з однакових компонентів: а) звуковисотного ладу, б) метро-ритмічної будови, в) принципів динамічного, артикуляційного, тембрального й темпового впорядкування звукової форми, г) принципу (інтеграційного закону інтонації) ладу, д) принципів синтаксичного ладу музичного «вислову».

Для розширення уявлення про фонологічний механізм музичної мови подається розрізнення понять фонема-точка і фонема-хід. Остання категорія конкретизується в таких елементарних формах: звуковисотний рух угору і рух униз, зростання рівня гучності та його зниження, перехід від короткого елемента артикуляції до тривалішого й навпаки. Такі динамічні фонемі необхідні для сприйняття одиниць мовленнєвого тексту, які несуть у собі певне художнє значення. Музичні тони подібні до голосних фонем вербальної мови.

Для музичних фонем найбільш істотними фізичними ознаками виступають висота тону, тривалість, гучність, тембр і динамічно часова (фазова) структура. Останні дві властивості мають складний характер і дозволяють виділити два класи музичних фонем – тони й шуми. Диференціальними ознаками шумової фонемі є тривалість, гучність, властивості атаки й відступу, а для так званих кольорових шумів – тембр і приблизна висотна визначеність. Такі характеристики можна застосувати до звуків у потоці мовлення з різною інтонацією.

За період багаторічної практики визначені завдання музичної фонетики: постановка правильної артикуляції, засвоєння окремих звуків, розрізнення дзвінких і глухих приголосних, вимова твердих і м'яких (пом'якшених) приголосних, пояснення редукції та постановка зредукованих звуків; засвоєння норм складоподілу, навчання ознак наголосу слова й набування навичок зміни наголосу; корекція слухо-вимовних навичок, відтворення інтонаційних конструкцій, закріплення лексичного і граматичного матеріалу, розвиток мовленнєвих навичок і умінь, вивчення російських пісень і музики як елемента російської культури й мистецтва.

На ґрунті теорії музики, під час постановки нових звуків (голосних, приголосних), окрім вироблення технічних прийомів і доведення їх до автоматизму, необхідно провести характеристику звуків з музичної точки зору. Голосні звуки – складотворчі, тому необхідно в першу чергу диференціювати вимову чистих (незредукованих) голосних. У процесі співу голосних різної тривалості й висоти студенти самостійно пристосовують свій артикуляційний апарат до нових положень для вимови нових для них звуків. «Ці звуки можна тягнути, що створює сприятливі умови для фіксації положення мовних органів і контролю якості акустичного ефекту, що виникає на основі цього положення» [5: 33].

Потім вводиться комплекс приголосних, які в поєднанні з голосними тверді. З причини того, що в різних мовах деякі приголосні є на відміну від російської мови лише м'якими або лише твердими, особливу увагу слід звернути на диференціацію «твердість – м'якість». За допомогою тривалого повторення однієї мелодико-ритмічної моделі з метою постановки твердих приголосних, студенти розробляють артикуляцію до автоматизму. Засвоєння приголосних і голосних у складі починається з твердої приголосної й голосної

повного творення (звуки, що вживаються в односкладових повнонаголошених словах). «Зміна артикуляційно-акустичних властивостей голосних залежить від таких ознак приголосних, як активний діючий орган, глухість – дзвінкість, твердість – м'якість, а також участь порожнини носа в утворенні приголосного» [2: 14].

Спостереження фонологічних лабораторій показують, що під час вимови дзвінких і м'яких приголосних відбувається варіювання висоти голосу у відношенні до глухих і твердих приголосних. Цей факт допомагає зробити висновок, що під час постановки дзвінких і м'яких приголосних у музичній фонетиці необхідно використовувати підвищення музичного тону звука. Наприклад, у постановці й коректуванні глухих і твердих приголосних використовувати звуки нижче на тон, ніж для дзвінких і м'яких. Студент за допомогою підвищеного або зниженого музичного тону має додатковий орієнтир в артикуляції.

Відомо, що редукція ненаголошених голосних, тобто зменшення їх напруженості порівняно з наголошеними в російській мові пов'язана зі зміною їх якості. Як приклад, розглянемо редукцію звуків [А] і [О]. Таблиця редукції голосних у ненаголошених складах детально показує зміни всіх голосних у різних позиціях. [2: 16-17]. Якість ненаголошеного голосного визначається не лише якістю того ж звукового елементу слова в наголошеній позиції, але й місцем голосного в слові. У зв'язку з цим розрізняються два ступені редукції: на місці наголошених голосних «А» і «О» відповідно [А] і [О]; у ненаголошених складах «А» і «О» виявляються в більш напружених положеннях [Λ], в менш напружених – [Ъ]. На основі музичної теорії ритму, метра, темпу, розподілимо голосні звуки в мовленні за тривалістю, починаючи від короткої: у найменш напруженій ненаголошеній позиції – [Ъ] – позначимо такий звук однією восьмою тривалості. Основні співвідношення звукової тривалості такі, що кожна крупніша тривалість відноситься до найближчої в порядку музичних звуків дрібнішою, як 2 : 1, тобто ціла нота ділиться на дві половинні, половинна – на дві чверті, чверть – на дві восьмі. Голосні «А» і «О» в більш напруженому ненаголошеному положенні [Λ] позначаються чвертю. Голосні в наголошених позиціях [А] і [О] звучатимуть як половинні. Засвоївши ці принципи на музично-мовленнєвих зразках, студенти механічно здатні застосувати їх на ритмічних моделях мовлення.

У процесі музичного відтворення звуку важливо спостерігати не лише за основним типом звуку в даній позиції, але й за варіантами вимови. Під час тренування постановки звуків російської мови та корекції цих звуків, вважаємо обов'язковим у процесі навчання застосування транскрипції. До сьогодні питання транскрибування у вивченні російської мови як іноземної залишається відкритим. Пропозиція детального транскрибування залежить від тривалості курсу навчання студента. Транскрипція виступає посередником між двома мовами: мовою носія і новою. У курсі музичної фонетики вважаємо доцільним введення часткової фонетичної транскрипції. У процесі пояснення асиміляції або інших фонетичних явищ потрібно за допомогою транскрипції показувати змінну частину слова. Правильне читання фонетичної транскрипції виробляє розуміння й засвоєння системи звуків, залежних від наголосу та місця розташування в слові. Музика полегшить і прискорить таке розуміння, а найголовніше – закріпить на музично-ритмічних моделях вимову «чистих» і зредукованих звуків; звуків в окремих складах, у словах, у потоці мовлення. Уся робота на заняттях з музичної фонетики з постановки звуків і вироблення

правильної вимови виконується на слух, що дозволяє зосередитися студентові на артикуляційному апараті.

«Інтонація – єдність взаємопов'язаних компонентів: мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення та тембру вимовляння... Акустичні параметри сприймаються як модифікації мелодійного руху (вище / нижче, плавно / різко), мелодійного діапазону (ширше / вужче), гучності (сильніше / слабкіше), темпу мовлення (швидше / повільніше)» [12: 197-198]. Як видно, характеристика лінгвістичного терміна має всі музичні риси. Це означає, що навчання інтонації може бути науково обґрунтоване за допомогою теорії музики. Акцентно-інтонаційні норми, які повинні засвоїти іноземні студенти, – це фонетичні засоби, з одного боку, вони організують окремі звуки у зв'язному й розчленованому потоці мовлення, а з іншого боку – виражають значущість інтелектуального та емоційного порядку. Організуюча функція засобів – акцентуація, а експресивна – інтонація. Навчання інтонації всіх типів речення (розповідного, питального – з питальним словом і без нього, перепитування, окличного, оцінного, зіставлення, переліку, з відтінками жалю, здивування, роздуму, захоплення тощо), монологічного й діалогічного тексту, наукового, художнього тексту можна побудувати на основі музичних мелодій з використанням різної тривалості звуків (одна восьма, чверть, половинна), темпу, мелодійного діапазону, різної тональності (мажорна / мінорна). Такі розробки вимагають глибоких знань як з фонетики, так і з музики. Крім того, необхідно бути фахівцем російської мови як іноземної з відбору лексики для музичних співомовок.

Отже, поза сумнівом, в основі навчання фонетики російської мови як іноземної лежить теорія музики. Розглянувши загальні риси і предмети вивчення у фонетиці й музиці, можна говорити про новий науковий підхід до музичної фонетики з використанням закономірностей навчання як окремих звуків, так і звуків у мовленні, а також інтонаційних конструкцій на основі їх зіставлення з музичними елементами (тривалість, ритм, тон, тональність, діапазон, гучність, темп).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев М. Озвученный массаж // Природа и человек. XXI век. – 2006. – № 2. – С. 24-27.
2. Антонова Д.Н. Фонетика и интонация: коррективочный курс для зарубежных преподавателей. – М.: Рус. яз., 1988. – 176 с.
3. Бернштейн С.И. Вопросы обучения произношению. – М.: Изд-ое тов-во иностр. рабочих в СССР, 1937. – 67 с.
4. Зубарева Л.А. Музыка и пение как средство совершенствования произносительной и слуховой культуры русской речи при обучении иностранных студентов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Белгород. гос. ун-т. – Белгород, 1998. – 20 с.
5. Любимова Н.А. Обучение русскому произношению. Артикуляция. Постановка и коррекция русских звуков. – М.: Рус. яз., 1977. – 192 с.
6. Пастушенко Г.А. Лабораторные работы по фонетике и орфоэпии современного русского языка. – Калинин: КГПИ им. М.И.Калинина, 1970. – 38 с.
7. Способин И.В. Элементарная теория музыки. – М.: Музыка, 1985. – 199 с.
8. Тарасова О.О. Артикуляция: генезис понятия: [Текст (у лінгвістиці та музиці)] // Культура України. Музичне мистецтво: Зб. наук. праць. – Вип. 16. Мистецтвознавство. Філософія. – Х: ХДАК, 2005. – С. 270-278.

9. Федянина Н.А. Ударение в современном русском языке. – М.: Рус. яз., 1976. – 304 с.
10. Шип С. В. Знакова функція та мовна організація музичного мовлення. Рукопис. дис. на здобуття наук. ст. доктора мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03 – музичне мистецтво. Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 2002.
11. Шип С. В. Фонетика музыкального языка в типологическом аспекте (о проблеме классификации музыкальных инструментов) // Проблемы взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: Зб. наук. праць / За ред. Н. Є. Гребенюк. – Вип. 9. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 121-128.
12. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Больш. Рос. энциклопедия, 2000. – 688 с.
13. Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 323 с.